

Majda Černič

DRUŽINA KOT POLJE INDIVIDUALNOSTI

Članek analizira zgodovinsko vlogo družine s pomočjo štirih pojmov: ideološki aparati države, ideološka hegemonija, razlika dominacija/zatiranje in razlika država/civilna družba. Najprej razvije, kako »nuklearna družina« ni pojav, omejen na meščansko družbo, ampak zgodovinska stalnica, ki jo najdemo že v predrazrednih družbah. Razmerje med družino in državo oziroma državno ideologijo je bilo v vsej zgodovini antagonistično: družina je vedno delovala kot izolirana enota, ki je uhajala državnim kontroli in ki si jo je država skušala podrediti, kot kažejo izkušnje od srednjega veka do nacizma in stalinizma. Čeprav se danes, ob krizi »državne blaginje«, mnogo govori o rehabilitaciji družine, pa je ta proces rehabilitacije protisloven, ker si družino prisvajajo različna ideološka polja: konservativno-avtoritarno, etatistično, demokratsko... Tudi napredek »od patriarhata k partnerstvu« je protisloven, ker ga spremlja zaton »avtonomnega« individua, ki se je bil zmožen upreti pritisku družbe.

The article analyses the historical role of the family with the help of four concepts: the ideological apparatuses of the state, the ideological hegemony, the difference domination/oppression and the difference state/civil society. First it states that the »nuclear family« is not a phenomenon limited to bourgeois society but a historical constant, present already in the pre-class societies. The relationship between family and state or state ideology was in all history an antagonistic one: the family always functioned as an isolated unit, escaping the state control; the state was always trying to submit the family to itself, as is proven by the experiences from the Middle Ages to nazism and stalinism. Today, with the crisis of the »welfare state«, there is a lot of talk about a rehabilitation of the family, but this process of rehabilitation is contradictory because the family is appropriated by antagonistic ideological fields: conservative-authoritarian, etatistic, democratic... The progress »from patriarchal family to partnership-family« is also contradictory because it implies a decline of the so-called »autonomous individual«, capable of resisting to the pressure of society.

nuklearna družina, ideološki aparati države, država blaginje, patriarhat, partnerstvo

Razmišljanja o družini so v zadnjih desetletjih pogosto vodila do sklepa, da se je družina znašla v krizi, iz katere ji ni pomoči: z izgubo vloge v družbenem prostoru so ji dnevi šteti in že se porajajo nove oblike skupnega življenja, ki bodo uspešnejše izpolnjevale ali pa že izpolnjujejo funkcije, ki jih je tradicionalno izpolnjevala družina. Kritiki nuklearne družine (starševski par in otroci) razglašajo, da je to le prehodna zgodovinska oblika človekovega združevanja, da je nastala v okviru določenih družbeno-produkcijskih razmerij, da je opravljala in opravila svoje zgodovinsko poslanstvo, zdaj pa se mora umakniti sodobnejšim, manj egoističnim, svobodnejšim družbenim formam. Njeno zastarelost utemeljujejo z vrsto dejstev: vedno večje število ločitev, vedno večja množica nezakonskih otrok, ljudje se vse bolj odločajo za življenje v dvoje, ki temelji le na ljubezni, ne pa na odgovornosti in prisili, družina postaja vse večje breme za čustveno vedno bolj dojemljive ljudi, razvoj industrije, znanosti in tehnike zahteva takšno organiziranost življenja, v kateri družina ne najde več svojega mesta, starši niso več kos vzgoji svojih otrok, njihovo vlogo prevzemajo strokovnjaki in specializirane družbene institucije, in ne nazadnje je družina po svoji naravi sredstvo socializacije, preko katerega se v otroka vnašajo »represivne« družbene vrednote (spoštovanje avtoritete, utelešene v očetu, itd.).

Toda če bi sprejeli ta dejstva kot sama po sebi zadosten argument za izgubo vloge družine, bi zapadli v prehitro posplošitev, čemur v neki meri podleajo tudi tisti marksisti, ki izha-

jajo iz preveč poenostavljenega pojma »patriarhalne družine« kot sredstva prenašanja »represivnih« vedenjskih vzorcev. Na osnovi takšnega pojmovnega okvirja se vidi osvoboditev žensk predvsem v tem, da družina čim bolj izgubi svojo ekonomsko in socializacijsko funkcijo (skozi zaposlitev očeta in matere, skozi podružbljanje vzgoje) ter postane zasebna, družbeno nepomembna vez dveh posameznikov. Kar se v takšni perspektivi spregleda, je protislovni značaj klasične meščanske »patriarhalne« družine, ki je bila po eni strani res sredstvo represije in vnašanja avtoritarnih vzorcev, po drugi strani pa

»v svoji podobi ni bila zgolj orodje družbe, pač pa je vsebovala tudi antiavtoritarni moment. Družina je kot neodvisna in (relativno) izolirana enota ohranjala »prostor«, kjer se je individuum razvijal proti družbi; družina je bila posrednik avtoritete in ne zgolj njeno orodje, avtoriteti se je upirala, tako kot se ji je tudi podrejala. Predstavljala je duhovno in včasih tudi fizično zavetišče, ki je izvor upora« (Jacoby 1981: 197–198).

Skozi funkcijo socializacije se je v meščanski družini proizvajal »avtonomni« posameznik, ki se je bil po svojem notranjem prepričanju pripravljen zoperstaviti zunanjim pritiskom družbe (individuum »protestantske etike«) – kritiki »zastarele« patriarhalne družine vse preveč pozabljajo, da je avtoriteta očeta igrala tudi izrazito pozitivno vlogo v osebnotnem razvoju individua, saj se je njegova osebnotna identiteta izoblikovala prav preko identifikacije z očetom.

Brez upoštevanja tega protislovnega značaja klasične meščanske družine nujno spregledamo tudi protislovnost procesa njenega ukinjanja, kajti ta proces ni le pozitiven proces odprave patriarhalnih razmerij, temveč ima tudi negativne strani. Skozi usihanje avtoritete v družini, se pravi s tem, ko prihaja vse bolj do izraza socializacija otrok preko šole, množičnih medijev, skupine vrstnikov itd., socializiran posameznik res ni več tako »patriarhalen«, je pa zato veliko bolj nesamostojen, nekritično podvržen vplivom okolja. Na to negativno stran zatona klasične meščanske družine nas opozarja analiza sodobne ameriške družbe (Lasch 1982), kjer se je zaradi izgube očetove avtoritete (tam je ta proces najintenzivnejši) izoblikoval poseben osebnotni tip: »patološki Narcis«, neavtoritaren tip, a brez trdne osebnotne identitete, brez notranje avtonomije, usmerjen k priznanju s strani družbene skupine, ki ji pripada. Različne alternativne oblike skupnega življenja (življenje v parih, komunah, getih...), ki jih v zameno za družino ponujajo različni strokovnjaki, tega procesa razosebljanja ne zavirajo, ampak celo še pospešujejo (Lasch 1979).

METODOLOŠKI OKVIR

Vse to zahteva doslednejše proučevanje družine, ki bi v svoje metodološke in teoretične okvire vključilo vrsto pojmov, s katerimi bi se dalo priti do celovitejše podobe družine danes in v preteklosti. Eden takih pojmov je pojem *ideoloških aparatov države* (IAD), ki so ga razdelali Louis Althusser in njegovi učenci (Althusser 1980): ideologija ni nikoli samo kompleks idej, predstav in stališč, temveč se te ideje vedno materializirajo, utelesijo v celi vrsti različnih družbenih institucij, ritualov in praks (cerkev, družina, šola...). Na primer: religiozna ideologija ni le povezan sklop predstav o Bogu in podobnem, ampak je predvsem kompleksen sistem institucij in ritualov, ki materializirajo to vero v Boga. Podobno je z družino: njena funkcija ni le družbeno-ekonomska, ampak družina s svojo strukturo vedno materializira, uteleša neko ideološko polje ali pozicijo, npr. patriarhalno ideologijo, ki vključuje določene predstave o odnosu med moškim in žensko, med starši in otroci (pojmovanje avtoritete, svobode itd.).

Na pojem IAD se navezuje pojem *ideološke hegemonije in artikulacije*, ki ga je na podlagi Gramscijevih in Althusserjevih idej razvil Ernesto Laclau (Laclau 1978): nek ideološki element (populizem, ekološka zavest, feminizem...) ni že vnaprej pomensko opredeljen, ampak njegov pomen vedno določa način, kako je ta element postavljen, artikuliran v globalnem ideološkem polju. Tako lahko nosi ekologija samoupravni, etatiistični, reakcionarni (»vrnitev k naravi«) pomen, odvisno od ideološkega polja, v katerega je včlanjena in ki vrši nad njo hegemonijo. Lep primer uspešnega boja za hegemonijo je danes anti-birokratski, anti-centralistični motiv, ki si ga je na Zahodu prisvojila Nova desnica, s številnimi parolami, ki nosijo pomen: biti proti vseobsegajoči državni birokraciji = biti za kapitalistični liberalizem, in nasprotno, biti za socializem = biti za totalitarno birokratizacijo. Tudi za družino

lahko trdimo, da je ideološki element, katerega pomen ni določen vnaprej: hegemonijo nad pomenom družine si je doslej lastila predvsem desnica (biti za družino je pomenilo biti za konservativni, patriarhalni red), danes pa bi si družino lahko prisvojila socialistična tradicija in ji dala pomen prostora za samouresničevanje, za svobodni razvoj individuov.

Naslednji pojmovni sklop, ki ga velja uporabiti pri proučevanju družine, je razlika med *dominacijo* (gospostvom) in izkustvomn (krivičnega) *zatiranja*, čemur so posvečali pozornost najrazličnejši teoretiki od Laclaua do Habermasa. Tu gre za razlikovanje med nekim razmerjem gospodstva, podrejenosti, in stanjem, v katerem je to podrejanje izkušeno, prepoznano kot »krivično« zatiranje. Ta dva momenta je potrebno strogo ločevati: tako so bile npr. skoraj v vsej doslejšnji zgodovini ženske podrejene moškim, toda šele od 18. stoletja dalje se to podrejenost zaznava kot »krivično«, kot nekaj, kar je potrebno odpraviti. Da ljudje začnejo neko gospodstvo izkušati, zaznavati kot krivično zatiranje, to ni nikoli neposreden učinek samega gospodstva (npr. tega, da bi gospodstvo postalo »prehudo«, »nevzdržno«), ampak je za to vedno potrebna določena vzpodbuda, vzgib, ki prihaja s strani ideološkega teksta. Neko razmerje samo po sebi ni »krivično«, tak značaj mu določa šele neka ideologija – tako se je na osnovi meščansko-razsvetljenskih gesel o bratstvu, enakosti in svobodi podrejenost žensk pokazala kot »krivična«. Tudi pri opredeljevanju družine kot »represivne« družbene forme je zato vedno potrebno paziti, katero je tisto ideološko polje, ki ga predpostavimo kot merilo.

V raziskovnje družine bi nujno veljalo pritegniti tudi razliko med *državo* in *civilno družbo*, ki v zadnjem času zopet pridobiva veljavo v okviru nove socialistične teorije demokracije (Keane 1984). Izkušnje na Zahodu in na Vzhodu kažejo, da današnje temeljno vprašanje ni ukinitve razlike med državo in civilno družbo, temveč osvoboditev civilne družbe izpod državne prisile; na to opozarjajo predvsem nedavni dogodki na Poljskem (Solidarnost). Na civilno družbo se ne gleda več kot na območje buržoaznega egoizma, privatnih interesov, kot to počenja tradicionalni marksizem, temveč kot na polje samoorganiziranja družbe »od spodaj«, rešeno državnega nadzora (takšna razmišljanja najdemo v marksizmu že pri Gramsciju). V tej perspektivi tudi socialistična revolucija zgubi značaj prevzema državne oblasti in postane predvsem boj za hegemonijo v civilni družbi. S tem pa se ponujajo možnosti, da se v ta boj vključi tudi družino, ki naj postane avtonomna, osvobojena mehanizmov državno-družbene prisile in kontrole.

MITI O DRUŽINI

Teoretski okvir, ki ga predstavljajo navedeni pojmi, je mogoče s pridom uporabiti pri analizi številnih mnenj in mitov o družini. Ta napačna mnenja in miti, ki izpričujejo nepoznavanje preteklosti človeške družbe, se praviloma ponujajo prav kot »zgodovinska« zavest, kot zavest o zgodovinski omejenosti in minljivosti družine. Med temi miti so najvažnejši naslednji:

- družina, kakršno poznamo danes, t. im. »nuklearna družina« moža, žene in otrok, je »zgodovinska kaprica«, nepoznana tako v preteklosti kakor tudi v drugih krajih sveta, izven evropske civilizacije;
- v preteklih dobah so ljudje živeli v velikih »razširjenih« družinah med množico najrazličnejših sorodnikov, industrijska revolucija pa je razbila to polno skupnost in ustvarila izolirano, vase zaprto nuklearno družino;
- primitivna plemena ne poznajo zakonske zveze, ljudje živijo v skupnostih, ki imajo pogosto značaj promiskuitete in kjer ne obstaja čustvo ljubosumja;
- za pretekle dobe je značilno, da so poroko med dvema mladima pripravili njuni starši;
- romantično ljubezen so vpeljali trubadurji in je bila omejena na prešuštna razmerja;
- ločitev med dvema zakoncema je moderni izum in indikator zatona močnih družinskih vezi;
- starševska nega in skrb za otroke je prav tako izum modernega časa, v preteklosti je mnogo dojenčkov pomrlo, ker so bile matere do njih indiferentne.

Še bi se dalo naštevati, vendar bo dovolj, če se ustavimo pri nekaterih zgoraj omenjenih mitih. Že glede prvega novejša raziskave (Mount 1983) opozarjajo, da se je od romantike

dalje poskušalo prehitro postaviti zgodovinske meje nuklearni družini. Njenega začetka ne moremo umestiti šele v 18. stoletje, temveč jo najdemo že v predrazrednih družbah.

Mit o monogamni družini kot »zgodovinski kaprici« so pomagali ustvariti tudi klasiki marksizma, predvsem Engels s *Izvorom družine, privatne lastnine in države*. Na osnovi takratnih antropoloških dognanj, pri čemer gre največji delež pripisati Lewisu H. Morganu in njegovima sodobnikoma Bachofenu in Lubbocku, je Engels postavil zgodovinski vzorec razvoja primarnih človeških skupnosti (skupinski zakon v promiskuiteti, matriarhalni paritveni zakon, patriarhalna razširjena družina, meščanska monogamija in šele nato integracija zakona in ljubezni /Engels 1977/), katerega osnovna teza je, da bo monogamijo ali nuklearno družino v nadaljnjem razvoju družbe zamenjala skupnost dveh, ki bo temeljila izključno na čustvu ljubezni, kar so Engelsovi nasledniki praviloma razumeli kot ukinitve družine. Kasnejša antropološka raziskovanja (Malinowski, Radcliff-Brown, Lowie in drugi) pa so pokazala, da so bili sklepi Morgana in njegovih sodobnikov o plemenskih običajih in institucijah povsem neutemeljeni, ker so nekritično aplicirali evolucijsko teorijo na razvoj človeške družbe in človekovega psihičnega ustroja. Stališče teh kritikov je, da se je družina pojavila že pred plemenom in klanom ter da je prevladujoča človeška skupnost. R. H. Lowie pravi o tem naslednje:

»Obrnitev tradicionalne zaporednosti je najzanesljivejši sklep v moderni etnologiji. ... Seksualni komunizem kot stanje, v katerem se nahaja posamezna družina, ni v preteklosti nikjer obstajal, argumente za njegov nekdanji obstoj moramo zavrniti kot neustrezne. ... Upravičeno lahko trdimo, da je kljub vsem drugim oblikam skupnosti individualna družina povsod pričujoča družbena enota. Ni pomembno, če so zakonska razmerja stalna ali minljiva; če obstaja poligamija ali poliandrija ali seksualna ljubezen; če so okoliščine zapletene zaradi prisotnosti nekaterih, ki ne sodijo v naš družinski krog: najpomembnejše dejstvo je predvsem to, da mož, žena in nedorasli otroci vsepovsod predstavljajo enoto, ločeno od ostale skupnosti.« (Lowie 1929: 52–53)

Kljub argumentom proti Engelsovemu modelu razvoja primarnih človeških skupnosti so se tako v marksizmu kakor tudi zunaj njega pojavile težnje k izkoreninjenju družine v prid takšnim družbenim oblikam, v katerih je mogoče neposredno občutiti duh skupnosti in enakosti. Za tovrstnimi razglašani skupnosti in enakosti se skrivajo nagibi totalitarnega, nasilnega podružbljanja, oviti v ideološke parole, ki slavijo skupnost in posameznike povsem podrejajo domnevnim interesom skupnosti. Toda takšne ideje niso nekaj novega, omejenega na današnji čas; do bolj ali manj podobnih nagibov je prihajalo v vsej dosedANJI zgodovini, ko so oblasti s pomočjo ideološkega in fizičnega pritiska poskušale podrediti posameznike in s tem njihovo neposredno (družinsko) okolje duhu skupnosti.

DRUŽINA V ZGODOVINI

Rekli smo že, da družina sodi med ideološke aparate države in da je po svoji ideološki opredeljenosti protislovna: v njenem polju se objektivirajo ideološko-družbena protislovja, ki jih družina izraža nekaj časa omejeno, drugič v skrajni obliki, glede na izid boja za hegemonijo. V času fevdalizma je imela poleg družine pomembno vlogo pri materializiranju vladajoče ideologije cerkev. Dvojica cerkev–družina je predstavljala osrednje mesto življenja ljudi, vendar med njima kljub nasprotnemu videzu ni obstajalo harmonično sožitje. Družina po svoji naravi ni bila nikoli neposredno usmerjena h kolektivnemu družbenemu življenju in je bila zato vseskozi tarča bolj ali manj intenzivnih napadov s strani cerkve. Napori cerkve so bili usmerjeni predvsem v razvrednotenje ali zatiranje vseh aktivnosti, ki bi lahko odvrnile ljudi od izpolnjevanja religioznih in posvetnih dolžnosti. Da je cerkev zaznavala družino kot eno izmed ovir pri izpolnjevanju teh dolžnosti, nam razkrivajo že ti odlomki iz Nove zaveze:

»Če kdo pride k meni in ne sovraži svojega očeta in matere in žene in otrok in bratov in sester, vrh tega tudi svojega življenja, ne more biti moj učenec.« (Luka 14:26)

»Ne mislite, da sem prišel zato, da prinesem na zemljo mir; nisem prišel, da prinesem mir, ampak meč. (Prišel sem namreč, da ločim sina od očeta in hčer od matere in snaho od tašče; in človeku bodo sovražniki njegovi domači.) (Kdor ljubi očeta ali mater bolj ko mene, ni mene vreden; in kdor ljubi sina ali hčer bolj ko mene, ni mene vreden.)« (Matej 10:34–7)

Cerkve je gledala na zakon kot na nekaj manjvrednega, kot na posledico človekove omejenosti in slabosti: poročene osebe so bile nepopolni verniki. Za prave vernike so bili priznani samo nedolžni in tisti poročeni ljudje, ki so zaprsegli k seksualni abstinenci. Razlog temu je dejstvo, da je bilo prvotno krščanstvo, kot vse revolucije, orientirano na skupnost in

bratstvo: individualnost, kamor sodijo tudi odnosi med družinskimi člani, je bila moteči dejavnik v konsolidaciji in disperziji krščanske skupnosti.

Kasneje je cerkev postopoma začela popuščati pred neogibno realnostjo v interesu povečanja množice vernikov. Enkratnem se je počasi umikal, ostal je le še pri ekstremnih in heretičnih sektah. Vendar pa ta prilagoditev realnemu življenju nikoli ni popolnoma zbrisala prvotnega strogega koda. Cerkev se je dolgo upirala zakonu, saj ga je vključila v svoj ritual šele v 4. stoletju, skupaj s še nekaterimi drugimi poganskimi običaji. V tem času je začela cerkev izvajati svoj vpliv na legalni kodeks: poročenim moškim je bilo prepovedano imeti priležnice, prešuštvo in onečaščenje sta bila strogo kaznovana, ločitev je bila ovirana:

»Skozi stoletja je cerkev prevzela dve nalogi: izoblikovala je koncept krščanskega zakona, ki je lahko preživel v posvetnem svetu, ne da bi bila s tem preveč žrtvovana spoštljivost do neomadeževanosti, in si prodjala kontrolo nad pravnimi in družbenimi institucijami, ki so urejale zakonsko zvezo. V Angliji cerkvi ni uspelo uresničiti svojih zahtev glede posebnih pristojnosti v ženitnih primerih do 9. stoletja. Še cela stoletja so se ljudje poročali brez cerkvenega blagoslova. Hkrati so postajala cerkvena pravila o tem, komu je in komu ni dovoljeno poročiti se, vse bolj pedantna in zadržana. Precej stoletij – ne mnogo manj kot dva tisoč let, kolikor traja samo krščanstvo – je cerkev vršila bolj ali manj popolno kontrolo nad zakonom.« (Mount 1983: 19)

Cerkev je videla v zakonu priložnost za greh in zato je bilo po njenem mnenju zakon potrebno nadzorovati. Primeren odnos med zakoncema si je cerkev zamišljala tako, da »pameten moški ljubi svojo ženo z razumom, ne pa s čustvi« (Lernen 1979: 162). Omejevanje izražanja čustev ljubezni pa ni merilo le na spolno ljubezen med možem in ženo, ampak tudi na čustva med starši in njihovimi otroki. Cerkev je priporočala, naj »med starši in otroki obstaja le čustvo prijateljstva, ne pa ljubezni« (Mount 1983: 24). Prevelika navezanost med starši in otroki je pomenila greh, eksces, žalitev Boga. »Očete, ki niso bili dovolj strogi do svojih otrok, so primerjali z opicami, ki ubijajo svoje mladiče, s tem ko jih preveč objemajo in ljubkujejo.« (Mount 1983: 26) Takšna in podobna stališča so izražala odpor cerkvenih oblasti do močne, trdne družine, ki je pomenila nevarnost za širšo družbeno skupnost: štel se je, da je njen prispevek skupnosti majhen. Zahteve cerkve do čustvovanja ljudi so šle celo tako daleč, da je bila starševska ljubezen ocenjena kot bolj nevarna v primerjavi s strastno ljubeznijo med možem in ženo. Skrb za otroke jemlje staršem veliko časa in energije, zato jim ostaja manj časa za izpolnjevanje dolžnosti do Boga. Družinska sreča ni imela svoje cene: cerkev je učila, da so trpljenje, revščina in smrt poslani od Boga.

Cerkev pa je pritiskala na družino tudi z bolj pretanjenimi sredstvi; kako je skušala celo z javnim razkrivanjem seksualnih podrobnosti razvrednotiti čustveno težo intimnega družinskega življenja, izpričujejo zapisi cerkvenih sodišč iz 15. stoletja, ki

»pogosto zelo izčrpno opisujejo zakonske spore, ki so se odvijali pred njimi, in prikazujejo dolgotrajne vedno bolj uspešne napore cerkve pri ustvarjanju javne, uradno priznane zakonske pogodbe, ki bi jo bilo težko razdreti. ... Prav tako se moramo otresti ideje, da so bili argumenti teh sodišč po svoji naravi globokoumni in teološki. Preiskave sodišč so bile metodične in prozaične: pogosto so bile brutalno nizke ... sodišča se niso izogibala neprijetnih podrobnosti, in sicer samo zato, da bi dokazala, ali je med partnerjema obstajalo navzkrižje. V srednjeveških časih je bil najbolj vznemirljiv postopek, kako je cerkveno sodišče v Yorku in Canterburyju poskušalo dognati, ali je moževa impotenca kot podlaga za odobritev ločitve resnična. Sodišče je pooblastilo skupino »iskrenih žena«, najpogosteje jih je bilo sedem, da pri moškem vzbudijo spolno željo.« (Mount 1983: 75)

Tu smo se omejili le na cerkev in zato seveda ne moremo niti nakazati množice moralnih obsodb, ki jih je bila družina deležna v vsej zahodni zgodovini s strani posvetnih oblasti in njihovih ideologov: da je sebična, pridobitniška, da se zanima le zase, da je ravnodušna do trpljenja in bojev zunanjega sveta. Takšne očitke je moč zaslediti že v Platonovi *Državi*: vsi svobodni ljudje so kakor bratje, skupnost je več vredna kot družina. Podobna stališča najdemo tako pri konservativnih kot pri radikalnih ideologih: pri puritancih v 17. stoletju, pri francoskih utopistih 18. in 19. stoletja – vsem je skupno, da jim družina nastopa kot izolirana enota, ki ogroža solidarnost širše družbene skupnosti.

S takšnimi in podobnimi stališči so se najrazličnejše ideologije, od konservativnega krščanstva do radikalnih puritancev in utopistov, nenehno trudile, da bi družinsko življenje razvrednotile in ga podredile svojim okvirom. Vendar jim to ni vedno in povsod uspelo: vladajoča ideologija in praksa sta morali nenehno sklepati kompromise, ker se je družina upirala zunanjim pritiskom in oblikovala sebi primerne odnose in čustvovanja, četudi se jih

zaradi vladavine uradnih religiozno-ideoloških stališč ni niti prav zavedala. Takšen primer sta ljubezen med zakoncema in ljubezen staršev do otrok, predvsem materinska ljubezen.

Še danes naletimo na mit, da je zakon iz ljubezni produkt »sentimentalne revolucije« 18. stoletja. Toda »ljudstvo je bilo že v elizabetinskih časih nenaklonjeno prisiljenim zakonom, zakonom zaradi denarja in obravnavanju žensk kot gole lastnine. ... Pripravljene zakone se pogosto povezuje z zelo zgodnjim vstopom v zakon, najpogosteje v srednjem najstništvu. Vendar že eden prvih angleških župnijskih registrov iz leta 1538 izpričuje, da so se moški in ženske poročali v srednjih in poznih dvajsetih letih.« (Mount 1983: 67) Trditve o zakonih brez ljubezni ni mogoče povsem nekritično sprejeti tudi zato, ker »je bila ključ pri kontroli porok lastnina, iz česar sledi, da so imeli otroci nižje na ekonomski lestvici večjo svobodo pri izbiri« (Stone 1979: 134). Ker je bilo vedno več revnih kot bogatih, je bil »pripravljeni« zakon bolj izjema kot pravilo, saj revni največkrat niso imeli česa ponujati, razen sebe.

Kakor ne moremo nekritično sprejeti mita o zakonu brez ljubezni, težko sprejmemo tudi mit o indiferentni materi, ki ga zastopa E. Shorter v *Ustvarjanju moderne družine*: »Pravo materinstvo je izum modernizacije. V tradicionalnih družbah so bile matere do razvoja in sreče svojih še ne dveletnih otrok popolnoma indiferentne. V moderni družbi pa jim sreča njihovih majhnih otrok pomeni največ.« (Shorter 1979: 170) Shorter to svojo trditev utemeljuje predvsem na podlagi ravnanja mater z otroki, pri čemer je njegov kriterij izključno higienski: v tradicionalnih družbah so matere delale mnogo napak, otroke so prepuščale dojljam, povijale so jih s trakovi, tako da se sploh niso mogli premikati, niso se zavedale, kakšen pomen imata dojenje in čistoča za otroka... Ni mogoče zanikati, da so bila takšna ravnanja nepravilna, toda to ni zadosten razlog za trditev, da matere niso skrbele za svoje otroke. Prav tako ne zadošča argument, da je bila zaradi materinske idiferentnosti množica otrok prepuščena v oskrbo sirotišnicam: zaradi težkih ekonomskih razmer je bila to pogosto edina možnost za preživetje. Kot pomemben dokaz za slabe matere se razglaša tudi kratko in šibko žalovanje za umrlimi otroki, vendar pa je pri tem treba upoštevati, da je težko nenehno govoriti v jeziku žalosti, močnih čustev, posebno kjer je žalost nenehno prisotna.

Za takšno napačno interpretiranje preteklih ravnanj ljudi je krivo predvsem neupoštevanje ideološke naravnosti nekega zgodovinskega obdobja. Ob porajajočem se meščanstvu so se izoblikovale ideje o avtonomnem, svobodnem individuu, kar je sprožilo višje vrednotenje človekovega življenja in s tem tudi življenja otrok; ne da se torej reči, da so matere pred 18. stoletjem malo ali nič čutile do svojih otrok, gre le za to, da so z meščanstvom ta čustva postala del uradne ideologije in kot takšna zaželjena, celo idealizirana. Mit o indiferentni materi ne upošteva tega, da obstoji poleg in zunaj uradne ideologije še cela množica čustvovanj, drž, stališč, ki jih uradna ideologije prepoveduje, izključuje ali v najboljšem primeru ignorira. Zgodovinarji pa so pogosto omejeni na vire, ki jih je »cenzurirala« uradna ideologija; tako je večina pisnih virov za srednji vek izšla izpod rok cerkvenih oblasti. Cerkev je imela do 16. stoletja monopol nad produkcijo in distribucijo pisnih sporočil, pisarji so bili razen redkih izjem menihi, zato je cerkvena cenzura še bolj uspešno kot na sodobnike vplivala na predstave potomcev o preteklosti.

TOTALITARNA PODREDITEV DRUŽINE

Ta nekoliko obširnejši ovinek skozi preteklost je pokazal, s kakšnimi zadržki je treba jemati splošno sprejeto mnenje, da krščanska cerkev in oblast podpirata družino kot steber moralno-družbenega reda: za tcm videzom podpiranja se skriva obupan poskus, da bi vpeli v svojo artikulacijo in tako obvladali subverzivnega potencialnega nasprotnika. Takšna splošno sprejeta napačna mnenja seveda niso rezultat vrednostno nevtralnega »napačnega razumevanja preteklosti«, ampak izpričujejo aktualen, praktičen interes, da bi predstavili družino kot zgodovinsko omejeno, »represivno« obliko, kot nekaj, kar je treba odpraviti ali vsaj podvreči strogi družbeni kontroli v imenu »prave osvoboditve«, ki seveda v resnici pomeni totalitarno podružbljanje. O tem se lahko prepričamo že, če si ogleđamo odnos do družine v nacistični Nemčiji in Sovjetski zvezi. Nacizem je takoj vzpostavil popolno kontrolo nad zakonom in družino v korist rasne perfekcije:

»Celotni Reich je bil hitro organiziran za zatiranje »dednih napak«. Zdravnik, ki je podal napačno informacijo, je zgubil pravico do prakse. Vpeljali so vrsto zakonov o zakonski zvezi. Bolni posamezniki so se lahko dali sterilizirati, ali pa so jih za to zaprosile same oblasti, zdravniki ali zaporniški upravitelji: osebe, ki so jih obsodili kot seksualne kriminalce, so kastrirali. Zdravim osebam pa sterilizacija ni bila dovoljena. Za poroko je bilo potrebno dovoljenje; prosilci so morali predložiti zdravstveno potrdilo: Nемеc ni smel poročiti Žida, mešani zakoni pa so bili zakonsko razveljavljeni. Nacistična država je podpirala »zdrave družine«. Mlad moški se ni smel poročiti, dokler ni izpolnil svojih dolžnosti: šestmesečno delo v kampu in dve leti v vojski. Strokovnjaki, ki so študirali, se niso smeli poročiti do svojega petindvajsetega leta, razen če so bili privatni lastniki. Industrijska podjetja in vladna ministrstva so svarila svoje uslužbence, da samci po šestindvajsetih letih ne morejo več pričakovati napredovanja na delovnem mestu in v zaslužku, če se v nemški družbi ne potrdijo kot možje in kot očetje.« (Mount 1983: 31)

Tudi oblikovalce sovjetske Rusije so vodile ideje skupnosti in bratstva: družina je proizvod meščanskega egoizma in mora zato odmreti, nadomestile jo bodo javne organizacije. V zgodnjih tridesetih letih je Lunačarski, komisar za izobraževanje, zapisal:

»Zdaj je naš problem odprava gospodinjstev in osvoboditev žensk skrbi za otroke. Bilo bi idiotsko, če bi ločili otroke od njihovih staršev s silo. Toda ko smo v naših ljudskih hišah dobro organizirali otroške oddelke, jih povezali z oddelki za odrasle preko ogrevanih galerij, ki zadovoljujejo zahteve po vzdušju, ni nobenih bojzani glede pristanka staršev, glede njihovega prostovoljnega pošiljanja otrok v te oddelke, kjer jih bodo nadzorovali usposobljeni pedagoški in medicinski delavci. Ni dvoma, da bodo pojme »moji starši«, »naši otroci«, nadomestili pojmi »stari ljudje«, »otroci« in »dojenčki«. (nav. po Geiger 1968: 44-5)

Vse do poznih tridesetih let se je sovjetska oblast s številnimi zakoni trudila zlomiti odpor družine, ko pa ji to ni uspelo, se je – tako kot krščanska cerkev – odločila za kompromis med svojo ideologijo in tradicijo družine, s čimer je družino sicer priznala, vendar za ceno, da je nad njo vzpostavila čimvečjo državno kontrolo. Zato bi bilo potrebno v današnja prizadevanja za samostojnost civilne družbe glede na mehanizme državno-birokratske kontrole v »realnosocialističnih« družbah nujno vključiti tudi boj za avtonomijo družine: v okviru iskanja demokratičnejših oblik družbenega, ekonomskega in kulturnega življenja, neodvisnega od dometa in moči državnih institucij, pripada pomembno mesto uveljavitvi tistih pozitivnih kvalitete družine, ki so se izkristalizirale v teku zgodovinskega razvoja.

Cerkev kot najmočnejši ideološki aparat države je z nastopom meščanstva nadomestila šola; ključna vloga šolskega aparata se je še okrepila v »realnosocialističnih« deželah: zaradi vladajoče ideologije, po kateri je človek produkt socialnega okolja, torej konec koncev produkt vzgoje, se šolskemu aparatu pripisuje odločilna vloga socializatorja. Socialistične dežele so vedno bile nepopustljive glede »idejnosti šolstva«, šolstvo so vedno organizirale kot glavno sredstvo ideološke indoktrinacije. Zato je boj med družino in šolo za otroka eden osrednjih ideoloških bojev v teh deželah, razvrednotenje družine pa ima predvsem obliko prizadevanj za podružbljanje vzgajanja in oblikovanja osebnosti, kar naj bi bilo vse bolj zaupano učiteljem in strokovnjakom, ki naj bi otroka iztrgali kvarnim vplivom »malomeščanskega« družinskega okolja in mu vcepili zaželjene družbene vrednote. Tudi pri nas se uradna politika izredno zavzema za celodnevno šolo, ki res predstavlja določeno ekonomsko razbremenitev družine, predvsem matere, vendar pa takšen način podružbljanja vzgoje hkrati prinaša konformističen moment: preko podružbljenja vzgoje se poskuša dati vzgojnemu procesu močnejši ideološki poudarek in tako kljub nasprotnim deklaracijam proizvajati konformistične, pokorne državljane.

PROTISLOVJA SODOBNE DRUŽINE

Toda spoznanje o nenadomestljivi vlogi družine je danes že široko sprejeto ne le v družboslovju, ampak tudi v družbeni praksi. To ponovno uveljavitev družine je vzpodbudila predvsem ekonomska kriza v zadnjih desetih letih in s tem povezana kriza t. im. »države blaginje (welfare state)«: nemalokrat se dozdeva, kot da je poudarjanje nenadomestljivih funkcij družine le zrcalna podoba te krize »države blaginje« – družina naj bo mašilo za tisto, česar »država blaginje« ni več sposobna izpolniti (ekonomska pomoč šibkejšim članom družbe, skrb za otroke in ostarele in podobno). Na isti način se znova poudarja tudi »emocionalna« vloga družine: posameznik, ki ga danes obkroža svet zapletenih in hladnih družbenih odnosov, ki mora pri »igranju svoje vloge« paziti na pričakovanja okolja in živi v nenehni napeptosti, da ne bi razočaral družbenih zahtev, ta posameznik naj bi v družini, v njenem intimnem krogu našel varno zavetje, pristnost neposrednih medčloveških odnosov.

Prav na podlagi tega vsesplošnega strinjanja z nenadomestljivostjo družine pa se danes velja vprašati po ideološkem pomenu ponovne afirmacije družine. Pri ponovni uveljavitvi družine namreč ne gre za enotno ideološko naravnost, ampak postaja družina danes vse bolj predmet boja za to, kdo jo bo vključil v svojo ideološko hegemonijo, kateri ideološki pomen bo imelo dejstvo, da »smo za družino«. Tako kot je bila klasična meščanska patriarhalna družina protisloven pojav, enotnost emancipatoričnih in represivnih momentov, je protislovna tudi današnja ponovna uveljavitev družine, saj si jo skušajo prisvojiti štiri ideološka polja: konservativno-avtoritarno, liberalno-kapitalistično, etatično in pluralno-demokratsko.

1. Današnja cerkvena ideologija in ideologi Nove desnice se trudijo uveljaviti konservativno-avtoritarno družino kot steber moralnosti, avtoritete, očetovske skrbi itd. proti izrojenosti liberalizma, egoizma in potrošništva: družina jim pomeni mesto, kjer naj bi človek zopet našel toplino, red in mir.

2. Za afirmacijo družine se zavzema tudi liberalno-kapitalistična ideologija: družina naj bi bila sfera čiste zasebnosti, dopolnitev oziroma protiutež konkurenčnega boja za uspeh v družbi, tisti otok zavetja, ki nam daje moč in oporo, da se udeležujemo konkurenčnega boja.

3. Tudi država in njeni aparati priznavajo povečano vlogo družine, predvsem v smislu njene funkcionalne vključenosti v globalni proces družbene reprodukcije. Družina je za državo eno izmed sredstev pri uresničevanju družbeno-političnih ciljev (socializacija otrok itd.), pri čemer država bedi nad tem uresničevanjem, ga usmerja v zaželjeni smeri in tako tudi družini »pomaga« pri njenem delu z zakonsko politiko, finančno podporo, svetovalnimi službami in podobnim. Takšen odnos do družine je navzoč predvsem v deželah »realnega socializma«, prevladuje pa tudi pri nas: prav tedaj, ko se poudarja nenadomestljivost družine, se jo že obravnava kot instrument realizacije družini zunanjih globalnih smotrov.

4. Končno vidi anticentralistično-demokratska usmeritev v družini enega pomembnih elementov samoorganiziranja družbe: v tej perspektivi se družina pojavlja kot »antipatriarhalna«, vendar trdna skupnost, »osnovna celica« civilne družbe, izhodišče in opora boja posameznika proti odtujenim družbenim pritiskom. Družina tukaj nastopa kot solidarna s tistimi silami, ki v »realnem socializmu« težijo k samoorganizaciji civilne družbe zoper državo, ki v razvitem kapitalizmu ne vidijo izhoda iz zagate »države blaginje« v preprosti vrnitvi k ekonomskemu liberalizmu, marveč v samoorganizaciji proizvodnih, kulturnih itd. enot zunaj državnega in tržno-blagovnega okvira: kooperative, komune, oblike lokalne samopomoči itd. Takšna usmerjenost prav danes, z informacijsko revolucijo, izgublja utopični značaj: nekateri (Toffler 1984) postavljajo celo hipotezo, da bo ena posledic »tretjega vala« prav ponovna afirmacija družine kot proizvodne enote in zabris ostrih razlik med »domaćimi« deli in »pravo« zaposlitvijo.

Ko se govori o ponovni uveljavitvi družine, se je torej vedno potrebno vprašati, kateri je ideološki okvir te uveljavitve in kaj ta uveljavitev dejansko pomeni v danih družbenih razmerjih. Povečana vloga družine je npr. danes pri nas večinoma zgolj negativni učinek ekonomske krize, padca življenjske ravni, rasti nezaposlenosti ipd.: v takšnih razmerah se seveda izjemno okrepi vloga družinske solidarnosti pri stanovanjski gradnji, pri pomoči brezposelnim, študentom, bolnim, ostarelim, pri skrbi za otroke (da danes niti razpoložljivi vrtni niso polni, pač pomeni, da otroke v toliko večji meri varujejo družinski člani) itd. Toda takšna krepitev vloge družine je zgolj negativen »izhod v sili«, ki danega ekonomsko-političnega položaja ne spreminja, ampak zgolj zapolnjuje mesta, kjer je ta odpovedal, in mu tako omogoča, da še preživi. (Skrajni primer bi bil nedavni predlog, ki ga je bilo slišati v Srbiji, naj bi brezposelnost zmanjšali z vrnitvijo žensk v družino: na takšni »uveljavitvi družine« ni seveda prav nič osvobajajočega, pa tudi z ozkega ekonomskega gledišča je brezperspektivna.)

Se bolj protislovna pa je vloga sodobne družine pri zadovoljevanju »emocionalnih« oz. »nematerialnih« potreb, ki jih danes sociologija skupaj z zadovoljevanjem materialnih potreb šteje med indikatorje kvalitete življenja. Danes je precej splošno sprejeto mnenje, da se je sodobna družina iz »patriarhalne« spremenila v »partnerstvo« (Mitterauer, Sieder 1977), kjer obstaja enakopravnejši odnos med spoloma: moški ni več gospodar, »glava«

družine, ampak bolj ali manj enakopraven partner zaposleni ženski. In današnje kritike družine so namenjene predvsem temu, da to »partnerstvo« še ni dovolj uresničeno, da v vsakdanjem družinskem življenju še vedno vladajo patriarhalni odnosi, da ženski še vedno pripada prostor ob štedilniku in pri otrocih ipd. Toda novejša socialno-psihološke raziskave (Lasch 1982) so že pokazale, da je pravi problem drugje, da takšna nova »partnerska« družina nosi v sebi vrsto negativnih potez: razvoj k »partnerstvu« se na področju psihičnih odnosov med družinskimi člani kaže kot »izguba očetove avtoritete«, ta izguba pa je, kot smo nakazali že na začetku, moment v procesu, ki ga je socialna psihologija označila z zlo- mom protestantske etike individualne odgovornosti in s pojavom heteronomnega, »k-dru- gim-usmerjenega« individua. V tej zvezi so zanimive ugotovitve socialne psihologije o pomenu t. im. »posesivne matere«: povečana avtoriteta matere v družini in socializaciji nasploh lahko vodi do pretirane naravnosti otroka k uspehu, rezultat pa je manipulira- joča, konformistična osebnost, ki je nesposobna navezati globlje medčloveške odnose; poudarjena vloga matere, kjer se prepletata avtoriteta in lažna skrb, ki otroku »ne pusti di- hati«, je torej lahko veliko bolj represivna od »patriarhalne« avtoritete očeta. Sodobna psi- hiatrija (Laing, Esterson 1973) je te ugotovitve še podkrepila z raziskavami družin skizofre- nikov: shizofreni otroci so praviloma rezultat prav takšne »sodobne« družine z »močno« materjo in »odsotnim« očetom, ki noče igrati svoje očetovske vloge; če klasična meščanska »patriarhalna« družina producira nevrotika, pa sodobna »partnerska« družina producira psi- hotika. Zato je potrebno tudi na nivoju psihičnega ustroja, na nivoju »emocionalnih« odno- sov med družinskimi člani natančno pokazati, v čem se sodobna družina razlikuje od meš- čanske »patriarhalne« nuklearne družine in v čem je protislovnost oziroma dvoznačnost tega napredka. Na nek način se zdi, da današnje sociološke raziskave družine že same po sebi izkazujejo ta protislovja, saj se druga ob drugi pojavljajo nasprotujoče si teze: da je družina danes preobremenjena, da izgublja svojo funkcijo; da je po svoji naravi represivna in jo je treba zamenjati z drugimi oblikami skupnosti, da predstavlja oporo svobodnemu življenju izven birokratske kontrole. Zato je potrebno v sociološkem raziskovanju paziti predvsem na pojmovni aparat, s pomočjo katerega se interpretirajo trendi v razvoju družine, kajti ta apar- at ni nikoli nevtralen in lahko vodi do odvrčanja pozornosti od bistvene razsežnosti obrav- navanega pojava (isti proces preobrazbe klasične meščanske družine v sodobno »partner- sko« družino se lahko pokaže kot osvobajajoči zaton patriarhalne avtoritete ali kot zaton avtonomnega, kritičnega individua). Morda je tako danes še važnejše od hitrega »iskanja rešitev« odkrivanje protislovnega značaja družine in ideoloških družbenih sil, ki bijejo boj za prevlado v družini.

LITERATURA

- Althusser, L.: »Ideologija in ideološki aparati države«, v *Ideologija in estetski učinek*, Ljubljana 1980
- Engels, F.: *Izvor družine, privatne lastnine in države*, v MEID V, Ljubljana 1977
- Geiger, K. H.: *The Family in Soviet Russia*, Cambridge Mass. 1968
- Jacoby, R.: *Družbena amnezija*, Ljubljana 1981
- Keane, J.: »Paulu Picconeju, uredniku *Telosa*«, *Problemi* 12/1984
- Laclau, E.: *Politics and Ideology in the Marxist Theory*, London 1978
- Laing, R. D., in Esterson, A.: *Sanity, Madness and the Family*, London 1973
- Lasch, Chr.: *Haven in a Heartless World*, New York 1979
- Lasch, Chr.: *The Culture of Narcissism*, London 1982
- Lernen, L.: *Love and Marriage*, London 1979
- Lowie, R. H.: *Primitive Society*, London 1929
- Mitterauer, M., in Sieder, K.: *Von Patriarhat zur Partnerschaft*, München 1977
- Mount, F.: *The Subversive Family*, London 1983
- Shorter, E.: *The Making of Modern Family*, London 1978
- Stone, L.: *Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, London 1979
- Toffler, A.: *Previews and Premises*, London 1984